

СВІДЧЕННЯ ПРО ВІЙНУ

Чернігівська та Городнянська громади

Укладач Тетяна Ковтунович

Редактор Ольга Мельник

Дизайн та верстка Юрій Лісовський,
ПП "РПЦ "Іланта Друк"

Чернігів – 2023

Зміст

Передмова	3
Нідерланди – ключовий партнер України	4
Цінно, що звучать голоси конкретних людей	5
Оборона Чернігівщини	6
Окупація Городні	9
Вторгнення	10
Окупація Городнянської громади	12
Чернігів в облозі	14
Забезпечення харчуванням	16
Взаємодопомога	18
Медична допомога	20
Цивільні жертви	22
Діти	24
Віїзд з оточення	26
Родинні стосунки	28
Про росіян	30
Визволення	32
Повернення	34

Передмова

Другий рік триває жорстока, несправедлива, руйнівна війна Росії проти України, в ході якої найбільше постраждали території, що опинилися під окупацією. Завдяки героїчній боротьбі Збройних сил України та неймовірній активності й залученості українського суспільства було відвойовано значні території Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської та Херсонської областей. Тепер у цих регіонах проводиться багато заходів з реконструкції та відновлення за участі як місцевої влади, громадських активістів та волонтерів, так й іноземних партнерів.

До таких ініціатив належить і проєкт «Зміцнення соціальної згуртованості та заснування суспільного договору в постраждалій від війни Чернігівській області», який діє в Україні з листопада 2022 р. Партнерами проєкту є миротворча організація ПАКС (РАХ)-Нідерланди, ГО «Український центр ненасильницького спілкування і примирення «Простір гідності», ГО «Центр Доброчин» та Український інститут національної пам'яті.

Одним із напрямів проєкту є збирання усних свідчень у двох громадах Чернігівської області: безпосередньо в Чернігові та у громаді прикордонного міста Городні. Запис свідчень координує Український інститут національної пам'яті. Наразі вже записано 36 усноісторичних інтерв'ю з мешканцями Городнянської громади та міста Чернігова – спогадів людей, що пережили окупацію та облогу. На їх основі було створено вуличну виставку. У цьому збірничку, що містить фрагменти 25 свідчень, матеріали виставки подано в дещо розширеному форматі.

Надалі зібрані спогади будуть зберігатися в Архіві усних свідчень Українського інституту національної пам'яті.

Нідерланди – ключовий партнер України

24 лютого 2022 року світ змінився. Змінився і кожен з нас. Жорстоке насильство, спричинене повномасштабним вторгненням Росії в Україну, залишило незгладимі сліди в українських містах, містечках, селах і особливо в людях.

Історії жителів Чернігівщини заслуговують на те, щоб бути почутими. Щоб світ визнав і розділив жах і біль, які їм довелося пережити, щоб побачив силу людей, які об'єдналися і підтримали одне одного в тяжкі часи.

Нідерланди є ключовим партнером України, який на додачу до значної військової та політичної допомоги надає підтримку через різні програми та ініціативи. Через нашу програму MATRA Посольство продовжує сприяти зміцненню в Україні громадянського суспільства, утвердженню демократії та верховенства права. У нинішніх умовах фокус програми змістився на подолання наслідків російської агресії, продовження процесу реформ та підготовки до післявоєнного відновлення і реконструкції.

Розповіді, зібрані в цій публікації, є частиною виставки «Свідчення війни». Вона створена в рамках проекту «Зміцнення соціальної згуртованості та суспільного договору в постраждалих від війни Чернігівській області». Посольство Нідерландів з радістю працює над цим важливим проектом програми MATRA разом із РАХ та його виконавчими партнерами – Українським інститутом національної пам'яті та громадськими організаціями «Центр Добрович» і «Український центр ненасильницького спілкування і примирення «Простір Гідності», а також із місцевою владою та громадами Чернігова й Городні.

Йеннес де Мол

Посол Нідерландів в Україні

Цінно, що звучать голоси конкретних людей

Найбільшою цінністю цього проекту є те, що він дає можливість звучати голосам конкретних людей, які можуть свідчити про історію нашого часу, про події російсько-української війни. І говорити не тільки про те, як ми постраждали в результаті російської агресії, російських воєнних злочинів, що, поза сумнівом, дуже важливо, а й про те, як люди гуртувалися, допомагали одне одному, як разом боролися і перемагали.

Для нашої історії це дуже цінно, бо тоталітарні режими, які панували на території України у ХХ столітті, відбирали у людей голос, не давали їм можливості розповісти свої історії, закарбувати правдиві життєписи. А цей проєкт, особливо його усноісторичний складник, дає змогу безпосередньо відобразити реальні події, показати жахи війни, випробування, через які проходить українське суспільство, і силу спільноти – людей, які вміють єднатися і разом боронити свою свободу.

Важливо, що це міжнародний проєкт, і завдяки нашим іноземним партнерам ці голоси будуть почуті й за межами України. Сподіваюся, що це допоможе людям з інших країн осягнути всю глибину трагедії, яку нині переживає український народ, і всю силу солідарності у героїчній боротьбі проти російського агресора.

Дуже дякую нашим партнерам, які підтримали цей проєкт, і сподіваюся, що він надалі буде масштабований на всю Україну. Ці голоси, цей живий досвід війни допоможуть консолідації суспільства та зміцненню миру в майбутньому.

Антон Дробович

Голова Українського інституту національної пам'яті,
військовослужбовець Збройних сил України

Оборона Чернігівщини

(24 лютого – 3 квітня 2022 року)

О 05:00 24 лютого 2022 року Путін у телевізійному зверненні оголосив Україні війну, яку він сором'язливо назвав «спеціальною військовою операцією». Практично в цю ж мить російські збройні сили почали масовану ракетну атаку, в якій були задіяні тактичні балістичні ракети «Іскандер», а також крилаті ракети повітряного базування. У перші години були обстріляні важливі об'єкти військової інфраструктури України – штаби, бази, склади боєприпасів, заводи, авіабази та аеродроми. На Чернігівщині під обстріл потрапили всі можливі місця базування авіації та військових, серед них і аеродром Державної служби з надзвичайних ситуацій у Ніжині, де загинули троє людей, та місце дислокації 1-ї окремої танкової бригади в смт. Гончарівське.

Перший удар прийняли на себе прикордонники. Зранку три прикордонні пункти пропуску були обстріляні з РСЗВ «Град». Одночасно почалося наземне вторгнення. Наступ російських військових розгортався відразу в кількох напрямках – як на правому березі Дніпра (через Чорнобиль та Зону відчуження), так і на лівому (територією Чернігівської області). Очевидно, що на той момент основним завданням росіян було максимально швидке просування на Київ, тому танкові колони йшли, минаючи населені пункти, не зриваючи українських прапорів та не захоплюючи адміністративних будівель.

Однак українські військові були до певної міри готові до такого розвитку подій: на тлі стягування російських військ на кордоні, яке відбувалося з осені 2021 року, в рамках командно-штабних навчань «Заметіль-2022» з початку лютого 2022 року розпочалося розгортання армійських підрозділів у бойові порядки.

На першому етапі основним засобом гальмування темпів російського наступу став підрив мостів, і це було вкрай ефективно, оскільки на Чернігівщині величезна кількість малих та великих річок. Так, був підірваний міст у селі Політрудня (Городянщина), міст у районі Шестовиці та ще 25. На жаль, на чорнобильському напрямку основний міст з різних причин знищити не вдалося, тому російські війська отримали можливість наступу в напрямку Київщини.

Уже в перший день війни російські військові намагалися захопити Чернігів, однак у районі села Великі Осняки наштотувалися на спротив піхотинців 1-ї танкової бригади. Втративши техніку та особовий склад, росіяни були вимушені відступити. Але ненадовго – підтягнувши танки, вони здійснили нову спробу атакувати на цьому напрямку. Згодом їм вдалося відтіснити оборонців Чернігова на околиці міста і через об'їзні дороги вийти в район Шестовиці, не без перешкод переправитись через Десну, розгорнути бойові порядки в районі сіл Ягідне та Іванівка і таким чином перерізати трасу Чернігів – Київ.

Одночасно 25–26 лютого окупанти здійснили спроби зайти до Чернігова з двох інших напрямків – з боку Товстолісу та Нового Білоуса. Усі вони були відбиті із втратами як для росіян, так і, на жаль, для наших захисників.

У перші дні повномасштабного вторгнення почалося формування з добровольців підрозділів територіальної оборони, які відіграли важливу роль в обороні Чернігова.

З початку березня 2022 року основні події розгорнулися навколо намагань росіян повністю блокувати Чернігів з боку Києва та штурмувати з боку приміського села Новоселівка. Перекинувши туди чимало сил та техніки, росіяни почали наступ у бік обласного центру, який був зупинений 7 березня нашими військовими в районі села Количівка. Після цього російське командування спланувало активні бойові дії в напрямку Слобода – Лукашівка з виходом на село Бакланова Муравійка і перехопленням автомобільної дороги понад Десною – єдиним на той момент шляхом, яким здійснювалися часткова евакуація цивільного населення та постачання всього необхідного як для гарнізону міста, так і для його мешканців, що не виїхали.

Росіяни постійно обстрілювали місто. Зафіксовано декілька випадків масової загибелі місцевих мешканців від неприцільних ударів росіян. Так, 3 березня російські літаки скинули вісім 250-кілограмових бомб на житлові квартали, в результаті чого загинули 47 людей і ще 18 були травмовані. 16 березня під артилерійський удар потрапили мирні мешканці, які стояли у черзі за хлібом. Тоді загинуло 14 чернігівців. Наступного дня близько 10:00 росіяни завдали удару з РСЗВ «Ураган» з касетною бойовою частиною – і знову загиблі...

9 березня, попри героїчний опір підрозділів ЗСУ та територіальної оборони, російські війська взяли під контроль село Лукашівка. 17 березня ворог намагався захопити сусідні Буди, але наступ було відбито.

Росіяни також продовжували спроби увійти до Чернігова з боку Новоселівки та Товстолісу, але бійці територіальної оборони за підтримки 1-ї танкової бригади не дали їм це зробити.

Таким чином, на 17 березня 2022 року російське командування так і не змогло здійснити план повного оточення Чернігова. Але блокада міста тривала. Так, уночі 22 березня в результаті авіаційного удару був знищений автомобільний міст через Десну в напрямку Количівки. Після цього потік гуманітарних вантажів в оточене місто зменшився до критичного рівня – якесь сполучення було можливе тільки через пішохідний міст, який перебував у зоні досяжності мінометів ворога і тому регулярно обстрілювався.

У такій вкрай важкій ситуації місто пробуло трохи більше тижня. Вже 1 квітня російські війська, які фактично втратили наступальні можливості, почали відходити від Чернігова. Власне, цим закінчилась облога міста. Але до цього, вночі 30 березня, Чернігів зазнав потужних артилерійських ударів –

і знову постраждала цивільна інфраструктура. Так, на території Центрального ринку виникла пожежа, були пошкоджені будівлі двох торгових центрів, Головного штаму та обласної бібліотеки.

Упродовж усього часу бойових дій у Чернігівській області діяв рух опору в тилу ворога. Партизани знищували окупантів, палили та захоплювали їхню техніку. Понад третину розвідувальної інформації про російські війська Збройні сили України отримували від місцевого населення.

30 березня Російська Федерація почала виведення військ із Чернігівщини. Відступаючи, окупанти мародерили і знищували що тільки могли... Нарешті 3 квітня 2022 року було офіційно заявлено, що російські війська залишили Чернігівську область.

Загалом бойові дії дуже дорого коштували регіону – були фактично зруйновані всі мости, а також велика частина житлових будівель на околицях Чернігова. Загибло щонайменше 700 цивільних. І не лише в результаті бойових дій – багато жителів Чернігівщини були розстріляні окупантами. Втрати військових склали 200 осіб.

Найбільш відомою стала трагедія села Ягідного, де російські окупанти загнали до підвалу понад три сотні людей і утримували їх там майже місяць. Наймолодшому з ув'язнених мешканців села було три місяці, а найстарший – 93 роки. З підвалу на вулицю людей випускали щонайбільше раз на день. В результаті від задухи померли не менше десяти осіб. Тіла померлих складало там же, поряд із живими...

Оборона Чернігівщини стала важливим етапом зупинення російського наступу і зрвання плану блицкригу. У пікові моменти битви за Київ російські окупанти були вимушені тримати досить великі сили (близько 50 тисяч) на облозі Чернігова. Це місто стало щитом для столиці й запорукою майбутньої перемоги України.

Михайло Жирохов

український воєнний історик,
завідувач філії «Військово-історичний музей»
Чернігівського обласного історичного музею
імені Василя Тарновського

Окупація Городні

24 лютого о четвертій годині ранку мешканців Городні розбудили вибухи та постріли, які лунали з боку кордону. А вже через дві години вулицями міста посунули колони російської техніки.

Українські військові встигли підірвати міст у Політрудні, тому Городня та її околиці були переповнені російськими танками, БТРами та іншою технікою, що чекали налагодження понтонної переправи. На всіх в'їздах та виїздах із міста з'явилися блокпости. Попри це місцева українська влада продовжувала працювати, закликаючи людей не піддаватися паніці, шукаючи шляхів забезпечення міста найнеобхіднішим: хлібом, водою, паливом.

З 28 лютого потік ворожої техніки через Городню зменшився – вона рухалася околицями та селами. Попри загрозу загибелі, люди виходили і мало не голими руками розвертали російські колони. Пиляли і валили дерева, перекриваючи шляхи. Але це тільки на короткий час затримало ворога. З вибухів жителі міста розуміли: найгарячіші обстріли тривають у районі Седнева, Чернігова та Ріпок. День у день чути було гул літаків, які летіли бомбити Чернігів...

В окупованому місті не було стабільного електропостачання, зв'язку, води. З часом було знайдено спосіб доправлення жителям Городні хліба та інших продуктів від місцевих сільгосп підприємств. Волонтери, ризикуючи життям, доставляли людям найнеобхідніше через блокпости.

9 березня, у день народження Тараса Шевченка, городнянці зібралися на мітинг під українськими прапорами. Вони вигукували: «Слава Україні! – Героям слава!» – не зважаючи на російських військових.

31 березня почався інтенсивний рух ворожої техніки у зворотному напрямку – до кордону. Відступ росіян тривав упродовж трьох днів. Великі площі лісів, полів та узбіччя доріг були заміновані.

Нарешті 2 квітня в місто зайшли українські військові. Городнянці зустрічали їх сльозами радості та вигуками «Слава Україні!».

**За матеріалами газети
«Новини Городнянщини»**

Вторгнення

Олена Литвин, м. Городня

24 лютого ми всі мирно спали. А тоді я почула звуки у дворі – хтось розмовляв, під'їхала якась машина... Я занепокоїлася, розбудила чоловіка, щоб він пішов подивився, що там таке. Виявилось, приїхала чоловікова сестра з донькою. І вони нам сказали, що почалася війна. Тоді я не зрозуміла. Начебто ж тихо, темно, всі сплять... Не вірилося, поки ми не почули перші вибухи. Я підійшла до вікна, і в той момент щось дуже сильно бабахнуло, аж шибки задзвеніли. Коли ми почули ці перші вибухи, у мене в голові щось перемкнулося. Стало страшно, але не було розуміння, що робити. Ходили з кутка в куток, з однієї кімнати в іншу і просто прислухалися – до тиші, до звуків. Ми були зовсім не готові до всього цього. Дітей я не будила, не хотіла їх лякати. Ми ж бо самі не розуміли, що відбувається.

Я сказала, що піду на роботу, бо я медпрацівник і допомоги людям ніхто не скасовував. Чоловіка попросила заправити машину, а дітей – зібрати речі. Я розуміла, що залишуся на роботі, а чоловік має забрати дітей і їхати. Коли він мене відвозив на роботу, в місті вже почали з'являтися колони.

Людмила Зіневич, м. Чернігів

Ми ніби й готувалися, ніби й розуміли, що це може статися, але якось... теоретично. Я особисто вірила в здоровий глузд. Мені здавалося, що у XXI столітті в центрі Європи війни бути не може. Та вранці ми прокинулись, уже після перших вибухів, кинулися читати повідомлення в соцмережах, і я дізналася, що почалася війна. Паніки не було, була величезна тривога. Тремтіло все – руки, ноги... Я не вірила. Не могла зосередитися, ніяких валіз не збирала, продуктів не купувала. Удома був якийсь запас мінімальний, такий, як завжди. Не мала готівки, тож вийшла в місто, щоб зняти. А там уже стояли величезні черги до аптек і до банкоматів. Видача готівки була обмежена. У повітрі висіла тривога. Пам'ятаю напружені обличчя людей, але криків, сліз, паніки я не бачила. Багато хто поспішав на вокзал з валізами. Мені тоді здавалося безглуздим бігти на вокзал. Я не збиралася нікуди тікати.

Олександр Бондарев, м. Чернігів

Зранку під вибухи ми прокинулись і зрозуміли – почалося. Ми всі усвідомлювали, що війна от-от почнеться, тому я ще за місяць до цього пішов на контракт у територіальну оборону. І тому я знав, де мій автомат, де моє командування і що я повинен робити. Це страшно відбилося на родичах – насамперед на дітях, на дружині. Але в нас були вже зібрані валізки, ми знали, де найближче бомбосховище. І я побіг у військкомат, де тоді розташовувалося наше командування, став одразу в лави оборони, а діти разом із дружиною,

з тещею та мамою спустилися в бомбосховище. Бо по Чернігову почало прилітати вже о шостій ранку. Це були вже міни, реактивні системи, снаряди...

Людмила Скрипка, м. Городня

Я прокинулася, а моя доня стоїть у дверях і каже: «Мамо, там так гупає, там таке робиться!..» Ми вийшли на балкон, і скільки погляд отак-от з боку кордону йде по небокраю – все палало. У мене був ступор, було таке спустошення... Я не розуміла, що робити. Не було в нас ні «тривожних валізок», нічого. Якись там документи зібрали докупи... Куди бігти? Що робити? Чоловік одразу помчав у військкомат...

Ігор Хонін, м. Чернігів

Коли я зрозумів на 100 відсотків, що все – почалася війна, у мене вимкнулася така функція як страх. Не знаю, чому. Просто саме ставлення моє до життя стало таке, що... я готовий до всього. Є ж у світі такі країни, де навіть дітей готують до того, що померти – це нормально. Я не боявся, було лише бажання щось зробити. Ну, звісно, коли прокинувся... Ми з другом знімали квартиру. Я просто тихенько підійшов, кажу: «Війна почалась», – і все. Ми зібрали речі... Я не знаю, навіщо ми звідти йшли, із квартири, але чомусь така була думка, що треба обійти всіх рідних і зібрати в купу.

Олександра Мілашевська, м. Чернігів

Я дивлюсь на телефон і не можу зрозуміти: це правда взагалі, чи я ще сплю? У нас є колега, він одразу написав, що піде в ЗСУ. Наша керівниця телеканалу написала: «У кого немає дітей, хто не хворий, виходимо на роботу». Я була хвора й залишилася вдома, але, чесно скажу, я була дуже налякана. Десь о сьомій, зараз не згадаю точно, загула сирена, я вийшла на балкон і побачила, що всі люди з мого дому хаотично біжать до машин, хтось із сумками, хтось із дітьми. Плач, звуки автівок, що від'їжджають, люди метушаться, кудись поспішають... І я розумію: так, це сталося. І в мене просто сльози. Я розплакалася...

Окупація Городнянської громади

Тетяна Григоренко, с. Ільмівка

За день стільки техніки пройшло – не передати словами. Їхали «гради», БТри, легка техніка, машини, бензовози. Ми першу ніч ночували у погребі. Зовсім не готові були до цього. Єдине, що встигли, – забрати документи, щоб мати при собі. Холодно, а діти малі, їм незручно... І ще й під самими будинками стояла оця важка техніка. Було чутно вибухи з боку Ріпок. Не просто звук. Сидівши в погребі, ми чули, як здригається земля. Ніхто не знав, що відбувається і чого чекати далі. Ми розуміли, що колона стоїть у селі для того, щоб їх не накрило.

Наступного дня мені треба було зайти в гараж, забрати деякі речі. І почала масово їхати техніка. А в гаражі двері відчиняються на вулицю... Єдине, що я встигла, – це притиснути їх до себе й тримати. Це був просто такий потік – спочатку розвідувальна техніка, потім гранатомети... Вся ця техніка була спрямована на будинки. Я стояла, і це були наче останні хвилини життя. Стоїш і думаєш, скільки ти ще всього не встигла зробити, не встигла побачити рідних... Єдине, чого хотілося, – справді обійняти в той час рідних, бути разом...

Валентина Плотникова, м. Городня

Емоційно важкими були дні, коли ми бачили, як уночі або ввечері, по темному, бомблять Чернігів. І літаки, які летіли над нами вночі, і коли вранці заходили колони, кружляли – розвідували, я так розумію, територію, чи можна їхати, чи ні... І коли потім оці колони йшли, а через декілька годин чутно було вибухи, як обстрілювали Чернігів. Ти ж бачиш, що вони йдуть, і нічого зробити не можеш, і це відчай неймовірний. Але потім, коли рано-вранці доводилося бачити, як російські колони, підібгавши хвости, з побитою технікою вертаються назад, тоді трохи настрій піднімався. Та через пару годин буквально знову верталися паливозаправники, завантажені паливом, техніка знову йшла, вони їхали з прапорами... Такі перепади настрою були дуже важкими.

Людмила Скрипка, м. Городня

Я хворіла, потім похворіли діти. Хата холодна. А аптеки ж працювали як? То працюють, то не працюють. Прийшов сусід і каже: «Відчинили аптеку». Ми побігли в аптеку з донькою. І тут чуємо, що люди кажуть: «Там перекривають дорогу від танків». І ми туди. Ми стояли перед тими танками – я, дві мої старші доньки... Було так страшно, і в той самий момент мені так хотілося на повні груди кричати той Гімн, кричати їм: «Геть!» І ми співали. І весь оцей натовп людей, що був, усі співали Гімн. І нам вдалося розвернути ту колону. Я розумію, що вони десь поїхали іншою дорогою, але

то була така собі МАЛЕНЬКА ПЕРЕМОГА, яка теж давала надію на те, що ми таки здолаємо цю навалу, цих людей... чи нелюдей. Я не знаю, як правильно їх називати. Коли вони кажуть, що вони наші брати, а потім ідуть свідомо нас убивати, то чи люди вони взагалі?

Людмила Негода, м. Городня

26 лютого чую один вибух, другий вибух, дуже сильний... Підходжу до вікна і бачу, що оранжевий клубок вогню пролітає над будинком, пролітає так низько... І вибухи, вибухи, вибухи. Я просто дивлюсь у вікно і не розумію, що відбувається, мене просто паралізувало. І тільки завдяки чоловікові... Він забіг у будинок: «Швидко, – крикнув, – у погріб!» І хоча й сумка була складена, і теплі речі – все було підготовлено, але в гарячці вхопили дітей – і в чому були, у тому в погріб і побігли. У такий момент розум не спрацьовує так, як потрібно. Все на емоціях. Оці-от снаряди летіли, і були такі гучні вибухи, що навіть у погребі ми чули, як просто здригалося все.

Дуже важливим для нас тоді було те, що міська рада працювала кожен день. Працівники виходили на роботу, завжди міський голова був на місці. Якщо голова десь у справах від'їжджав, то були заступники. Одне з головних питань дня було: чи висить наш прапор? Я думаю, у кожного в родині було це питання. І кожен раз, будучи в центрі міста, всі дивилися, чи є там прапор. Якщо бачили прапор, набагато ставало вільніше. Ми розуміли, що наша влада на місці. Наша влада.

Дмитро Желдак, м. Городня

Я б нікуди не поїхав з дому, але донька сказала: «Тату, я дуже боюся! Поїхали до бабусі». Тим самим вона нас врятувала. 26 лютого, коли в моєї мами на кухні ми просто їли торт із чаєм (це був День народження моєї доньки) і почало гучно щось гепати, ми всі сховалися в підвал. Потім, після обстрілу, коли ми вийшли надвір, стояла тиша і видно було, що щось горить у моєму районі. Телефонують мені люди і кажуть, що мій будинок догоряє. Тоді, на емоціях, ми зібрались – я, два куми і тесть мій, – і хоча я казав, що сам поїду, вони підтримали мене і поїхали зі мною, ризикуючи життям. До будинку під'їхати я не зміг, бо там усе горіло, палала їхня техніка. Єдине, що я зміг забрати тоді із собою, – це мопед. Ще телефонував знайомий з пожежної частини і казав: «Діма, я хоч відром заливати буду». Але їх туди не пустили. Моє життя почалося заново 26 лютого.

Чернігів в облозі

Валерій Вовк, м. Чернігів

У ніч з 1 на 2 березня, повернувшись додому з роботи, я прийняв рішення захищати Чернігів. Дружина мене погодувала сніданком, а тоді я кажу: «Рідна, присядь, будь ласка, біля мене. Настав мій час. Я вирішив узяти в руки зброю, щоб захищати вас і Чернігів». Оце і все. Не було лементу: «Ой, на кого ти мене залишаєш?..», сліз, умовлянь. Я взяв свій військовий речмішок, зібрав усе необхідне, дружина мене перехрестила, і я пішов.

Якось одразу, ще 24 лютого, я відчув, що я офіцер, тим паче, що присягу на вірність українському народу складав уже в незалежній Україні. Я відчув, що моє місце там, де мої брати по духу і по зброї, у Збройних силах України. Отримавши зброю, у цей же день я приступив до виконання своїх обов'язків офіцера-психолога. Хоч мені вже шістьдесят п'ять із половиною було на той момент, доводилося працювати 24 на 7, бо треба було з великої маси цивільних людей організувати боєздатний колектив, який зможе виконувати бойові завдання.

Віра в нашу перемогу була із самого початку. Жодної думки про те, що може бути якимось по-іншому, – бо ми захищаємо своє, свою рідну землю. І це було відчутно – весь Чернігів, як одна людина, піднявся, робили хто що міг. Страху такого не було, щоб не знали, що робити. Була злість, яка примножувала сили, і тільки одна думка: що необхідно вистояти, щоб перемогти орків.

Ольга Гузь, м. Чернігів

Почалися перші бомбардування, і ми переживали... просто відчуття «кота Шредингера»: ось у цю хвилину ти живий, але за частку секунди можеш стати вже неживим. Не було такого страху, який би паралізував. Розум вимикається, вмикаються якісь тваринні інстинкти. Коли летить літак над будинком, ти просто накриваєш собою дитину і починаєш голосно промовляти молитви – одну за одною. Потім вибухи. І до тебе ще якийсь час «доходить» – чи ти ще живий, чи це вже все.

Світлана Петренко, м. Чернігів

Перше, що ми зробили, – набрали води, виділили окрему кімнату для зберігання продуктів і знайшли серед присутніх медиків, які могли надавати допомогу, адже в укритті були люди різного віку, різних соціальних верств. Дуже багато було дітей, вони теж потребували відповідних умов. Були і люди поважного віку. Найстаршою в нашому укритті була бабуся 84 років. Але найважче було з тими, хто мав хвороби, які заважали пересуватися.

У перші дні ми обов'язково перевіряли паспорти, ідентифікували людей, та коли почалися масовані обстріли і приходили люди з Бобровиці (військові їх до нас навіть автобусами привозили), то, звісно, приймали і без документів, бо людям треба було десь сховатися і десь жити. Вони були іноді голі й босі. З маленькими дітьми. До нас навіть привезли родину: тримісячну дитину тримала на руках бабуся, поряд був батько, а мати, як я згодом дізналася, померла під час пологів.

Тетяна Шишова, м. Чернігів

У нас багатоповерхівка, тому від вибухів поблизу наш будинок хитало. Часом навіть дуже сильно. У перші дні ми чули, як їздить техніка – наші танки. Потім ми дізналися, що була атака на край міста і наші відбивали цю атаку. Біля нашого дому зупинився український танк і вистрелив. І танкісти сказали, щоб ми всі ховалися, тому що може бути відповідь. І справді, прилетів «град». Він влучив по школі, а наш будинок посікло осколками й повибивало вікна з одного боку.

З вікна будинку ми бачили, як горить наше місто, як російські літаки знищують його. Ми бачили небо над мікрорайоном Бобровиця і розуміли, що там відбувається щось жахливе. Кожного дня там стовпами стояв дим...

Ірина Чаус, м. Чернігів

Моя мама живе неподалік у приватному секторі, тому ми переховувалися в неї, у цокольному поверсі її будинку. Як виявилось, це не було аж таким безпечним місцем: вночі 12 березня під час авіанальоту бомба впала на сусідську ділянку і пошкодила будинки, які були поряд. Моя бабуся, 1922 року народження, перебувала в кімнаті з боку епіцентру вибуху. Кімнату дуже пошкодило, а її саму просто завалило уламками якихось будівельних матеріалів, скла. Врятувало її тільки те, що вона була з головою вкрита ковдрою. Ми її винесли прямо з постілля. Вона була в шоковому стані – людина, яка вже пережила одну війну і знала, що таке бомбардування, ще під час фашистської навали...

Ми чули всі ці звуки боїв, розуміли, що це не кіно, що ми насправді живемо в цьому, але психологічно було дуже важко – розум просто відмовлявся в це вірити. Не хотілося сприймати це як реальність. Після авіанальоту, який пошкодив мамин будинок, мені дуже хотілося одного дня прокинутися і дізнатися, що це був просто страшний сон.

Забезпечення харчуванням

Діна Вонг, м. Чернігів

Ми їздили на закупи і намагалися дістати якомога більше продуктів, щоб поділитися із сусідами. У ті дні коли ти стояв у черзі, ти не знав, чи взагалі щось купиш, чи ні. Тому хтось стояв в одній черзі, хтось в іншій, і ми намагалися набрати якнайбільше, щоб потім поділити на всіх. Можливо, на нас дивилися як на якихось жаднюг, але в нашому будинку були старенькі люди, які не могли навіть в укриття спуститися, тому якщо нам вдавалося щось купити – хліба, ще чогось, – ми їм заносили. Я пам'ятаю, як вихопила останню пляшку молока... У мого сусіда діти, і він жалівся, що дуже треба якоїсь «молочки», а купити нема де. І коли мені вдалося добути те молоко, це була така радість...

Тетяна Шишова, м. Чернігів

Потім у сусідів закінчилася їжа, і ми ділилися з ними. У нас продукти були в гаражі, і мій брат їздив туди по них. Це було дуже небезпечно, бо треба було їхати за місто, де стояли ворожі війська. Там були постійні обстріли, було дуже страшно. Брат повертався звідти дуже брудний, бо він їхав на велосипеді, з рюкзаком, і коли чув, що щось летить, падав на землю. Він привозив продукти на нас і на сусідів.

Потім зникла вода. Ми готувалися до цього, тож набрали повну ванну і ще у весь вільний посуд. Коли й ця стала закінчуватися, ми почали ходити шукати воду. Шукали там, де низини, де в трубах можна було ще зібрати щось. Іще ми набирали воду біля дванадцятої школи: відкривали люк, і там була вода, якою користуються пожежники. То ми вичерпували звідти воду, наскільки могли дістатися до неї.

Петро Верхуша, м. Городня

Під час окупації в Городні хліб випікали, завдяки директору хлібзаводу. Борошно брали в селі Вихвостів. Але це все було індивідуальною такою ініціативою. Так само працювало підприємство у Травневому, де доїли корів і реалізовували молоко. Ну як реалізовували... Його просто роздавали людям. Так само, як і товариство «Ратібор», це я кажу про пташник, який роздавав безкоштовно і яйця, і курей. А хліб продавали в Городні, і в магазинах хлібзаводу, і на вулицях. Але щоб купити його, треба було займати чергу о третій ночі, і давали по одному буханцю в руки.

Олександра Мілашевська, м. Чернігів

У нас був такий квест – «Знайди зарядку для телефона, знайди їжу, знайди воду». Якщо за день пощастило хоч щось із цих трьох компонентів

знайти – все, день прожитий марно. Взагалі життя поділилося на «до» і «після». Нормальне життя ніби залишилося в іншому всесвіті. А те, що було тоді, – це просто програма виживання. Ти живеш одним днем. Я прокидалася вранці й просто дякувала Богу, що жива.

Олександр Годун, м. Чернігів

У мене сьомий поверх, газ до нас практично не доходив, тому ми часто готували їжу надворі. Варили в основному каші, супи, макарони – те, що швидко готується. Зварили на весь під'їзд – осіб на вісімнадцять – і роздали. Але моє основне завдання було – вода, допомога людям з водою, бо без води страшно. Тому я сідав у автівку і їздив по районах – шукав, де можна набрати води. Картина була така: до кожної скважини чи колодязя, де можна було добути воду, черга була від дев'яноста-ста до трьохсот людей.

Світлана Петренко, м. Чернігів

Хотіла б окремо подякувати людині, яка забезпечувала наше укриття молоком. І людям, які привозили його. Це було свіже молоко із села Горбове, яке надавав місцевий фермер, а волонтери його привозили в місто, і в наше укриття зокрема. Як вони його до нас доправляли, мені навіть страшно уявити, бо машина, в якій це молоко привозили... було видно, якими дорогами проїжджала. Поки була електрика в школі, ми намагалися його кип'ятити. А як електрики не стало, передавали людям у сусідні будинки, вони кип'ятили і повертали нам в укриття. Особливо це молоко було важливе для маленьких дітей.

Людмила Негода, м. Городня

Коли ти живеш у приватному будинку і в тебе є погріб із картоплею, то ти не так переживаєш. А якщо людина живе в квартирі й у неї запас продуктів обмежений – пачка гречки, пачка рису, пачка цукру, – це зовсім інше. У черзі я бачила дідуся. Він купив пів буханки хліба і сказав, що це все, що в нього є. Він якраз у квартирі жив. Йому тоді люди дали, хто що мав, але це страшно. Магазини, до речі, розподіляли продукти. Не можна було в одні руки набрати багато. Намагалися по совісті якось діяти, щоб максимально людям допомогти. Але продуктова паніка була. Це було насправді страшно, бо пів міста не могло собі дозволити спуститися в погріб і взяти картоплі.

Взаємодопомога

Ольга Гузь, м. Чернігів

Я вийшла на вулицю і побачила юрми людей, які йшли в пункти збору ТрО. Виносили з дому хто що міг, останні гроші несли в магазини. Там були черги, люди вимітали все з полицок. І то не собі вимітали! Це просто вражало. Я ніколи раніше такого не переживала. Поз'їжджалися люди з усього міста, машинами все заставлено... Пройти неможливо було. Я почувалася немов десь у Нью-Йорку на цих залюднених вулицях – моя спокійна, завжди порожня Подусівка перетворилася на епіцентр подій. Люди знімали останні гроші, скуповували й зносили продукти, їх уже нікуди було ставити. Всі допомагали, хто чим міг. Хто відчував у собі сили, йшли в чергу за зброєю. Відчувався дуже такий потужний підйом.

Ігор Хонін, м. Чернігів

В мене був список, і в ньому десь чотириста сімдесят сімей, яким я допомагав. Це були люди з різних районів, максимально різних. Одного разу мене не пускали на Новоселівку. Просто кажуть: «Розвертайся і йди». Але я ніколи не відступав. Досі є військові, які мене обіймають при зустрічі. Я міг, наприклад, принести їм трилітрову банку кави. Було таке, що просили: «Будь ласка, сходи до мами, провідай, бо я зараз не можу покинути пост».

Коли в когось із моїх підопічних був день народження, я старався принести щось особливе: грейпфрут, лимон чи мед. Відкриваєш іще гарно запаковану свічку і просто: «З днем народження вас!» Багато хто плакав. Дуже багато сліз. Я не знаю, скільки літрів, тонн... Це жах. Доводилось просто заспокоювати людей, і найбільше часу забирало саме це. Я тримався, хоч були моменти, коли хотілося плакати. Ідеш під обстрілами в якомусь районі й дивишся на цих людей, які просто сидять на лавочці, бо, може, в них нічого не залишилося. І діти. Діти... Я б за дітей... не знаю... Якби моя воля, я би все зробив, щоб діти не переживали такого. Я б не хотів, щоб вони бачили все це.

Ірина Соломаха, м. Чернігів

Продуктів не стало, а їсти хотіли всі. І тут умикалася фантазія, яка й рятувала. Ми зрозуміли, що ресторації та кав'ярні зачинені, а морозильні камери ще не відключені, і там є багато їжі, про яку самі власники могли забути. І ми почали на них виходити і закупувати ці продукти. Не за ресторанными цінами, ясна річ, а за закупівельними. Цікава була історія з вареничною «Балувана Галя». У них пельмені, вареники – все це заморожене у великій кількості. Наші дівчата варили їх у велетенських каструлях, розкладали в пакети і розвозили по блокпостах, сховищах, годували хлопців, годували людей...

Ще був випадок, коли я вийшла на отця Романа Кіника, який служить у нашій Катерининській церкві. Прийшла до нього і кажу: «Отче, моста немає, а вантажі треба перевозити. Я зараз телефонуватиму своїм колишнім студентам, тим, хто рибалки і хто залишився в місті. Нам потрібні човни моторні, щоб перевозити вантажі. Ми будемо довозити до Куликівки, від Куликівки до пляжу. Хлопці розкажуть, де краще вивантажувати, а тут буде забирати поліція, довозити до хабу». Отець Роман каже: «Зараз шукатиму». І до кінця дня він знайшов три човни. З Києва, з єпархії, привезли, передали. Низький уклін! Я навіть не знаю, скільки життів було врятовано тими човнами. Бо ми возили не просто ліки, зброю, їжу. Скільки людей вивезено на той бік, коли тут було вже просто пекло!..

Максим Щербина, м. Чернігів

Біля 3-ї лікарні спостерігав таку картину. З боку Ріпкинської траси, з боку Гомеля йде така маленька колона нашої техніки. Дивлюся, їде ремонтний автомобіль і за собою тягне танк на тросі. Підбитий там трохи, зламаний. І на перехресті біля 3-ї поліклініки порвався цей трос. Зупинилися, вилазять танкісти. Брудні такі, соляркою замащені... Люди їх зустрічали як героїв, давали все, що могли. Такий дуже емоційний момент був. Може, це все було і мотивацією для воїнів, і такою собі рушійною силою. Оплески, оці сльози, сльози на очах військових... І я зрозумів, що... ну, насправді ворог тут не пройде. Тому що всі їхні плани... вони розбивалися об нашу силу духу.

Олександр Бондарев, м. Чернігів

Дуже допомагали місцеві. Хоча за логікою могло б бути і так: «А-а, ви прийшли в мій двір, значить, мій двір будуть обстрілювати! Ви поставили танк, значить, сюди буде прилітати...» Ні. Ті, хто зміг виїхати і покинути будинки, зробили це. Хто залишився, дуже серйозно допомагали. Дуже серйозно. Постійно чай, кава, консервації повідкривали, компоти варили, ягоди там, сухофрукти і таке інше. «Хочеться вам щось дати... ну, гаряченького...»

Були волонтери, що годували домашніх тварин, яких не змогли забрати. Це ж околиця, край міста, і там собак великих тримали. Стільки німецьких вівчарок! І московські сторожові, і маленькі, й великі, які хочеш... І вони, ризикуючи життям, ходили годували тварин. Оце людяність! Розуміння того, що як ти їх не нагодуєш, то вони не виживуть. Тварини, до речі, дуже серйозно переживали: вони і плакали, по-своєму, і боялися, тікали... На це дивитися дуже боляче було.

Медична допомога

Андрій Жиденко, м. Чернігів

У перший день ми виписали хворих, які могли поїхати додому, і максимально звільнили хірургічне відділення, бо прекрасно розуміли, що війна – це поранені, це важкі хірургічні патології. Вже у вісім сорок п'ять ми в обласній лікарні прийняли першого пораненого, і з цього моменту в нас почалася така цілодобова вахта – надання медичної допомоги пораненим, як військовим, так і цивільним. За півтора місяця через наш заклад пройшло більше 1100 поранених. Працювали 12 операційних і 24 операційних столи. У середньому в нас під час облоги залишалося 350 співробітників, переважна більшість із яких жили і працювали в лікарні.

Дуже часто над одним пораненим працювали дві-три бригади хірургів: хірурги загальної практики, нейрохірурги, судинні. Тому що ураження, особливо від касетних боеприпасів, множинні: це й судини, і черевна порожнина, і голова. Одного разу я зайшов в операційну і порухав: за двома столами в нас працювали 32 особи. І це давало змогу повертати до життя наших тяжкопоранених.

Я вдячний багатьом жителям Чернігова, які справді дуже серйозно допомагали нашій лікарні. Війна показала, що український народ перед лицем загрози гуртується незалежно від політики, віросповідання чи ще чогось. Не тільки обласна лікарня працювала в такому режимі. Друга міська також функціонувала як військовий госпіталь. Третя міська більше займалася цивільними. Районна лікарня виконувала роль такого собі паліативного центру. Дитяча обласна теж працювала. Наприклад, після вибухів на вул. Чорновола вони стабілізували цих пацієнтів, тоді до них іще десь дванадцятьох чоловік підвезли, як у найближчий медичний заклад. Якби не вони, їх до нас просто не довели б, вони б загинули. Станція переливання крові працювала безперервно. Ми не мали жодного дефіциту в препаратах переливання крові. Тобто медична галузь показала себе стійкою, готовою до таких викликів.

Під час облоги ми евакуювали тих поранених, які підлягали подальшому лікуванню в умовах науково-дослідних інститутів. Зазвичай евакуація відбувалась о третій, пів на четверту ночі, бо ж над лікарнею постійно літали ворожі дрони. У нас було за місяць чотири таких евакуації по тридцять-сорок осіб. Ми погоджували це з військовими: доправляли до моста, переносили на ношах, їх там забирали і далі, об'їжджаючи Лукашівку, вже вивозили на Київ. Такі от моменти були...

Олександр Бондар, м. Чернігів

Було в нас дві швидкі допомоги. Чим займалися? Бували різні випадки. Мій перший виїзд – на вулицю Чорновола, де загинуло щонайменше 47 лю-

дей. Це перші такі відчуття, коли ти приїжджаєш... там нога лежить у крові, там... Крики, люди... Перший важкий поранений, якому я надавав допомогу, звали його Рома, в результаті виявився сином нашої загиблої колеги, Тетяни Тимошенко. У нього був роздроблений таз. Потім ще були хлопець і дівчина поранені, їх теж перев'язали і відправили, потім іще бабуся з черепно-мозковою закритою травмою, її теж відправили до лікарні. Тоді відправляли в обласну, в другу міську, третю міську лікарні. Це був такий важкий день насправді... Перший виїзд – і стільки крові! Я прийшов у той вечір додому, а в мене вікон немає, бо це будинки поряд.

Пам'ятаю, був випадок із голландцем. Громадянин Голландії, такий уже пенсійного віку чоловік. Жив у Чернігові перед тим кілька років. Тут він одружився, у нього був свій будинок. І от у будинок влучає снаряд, вони з дружиною стрибають із вікна, намагаються втекти, а він чіпляється обручкою за якийсь там гачок і відриває собі палець, грубо кажучи. Вони нас знайшли, ми обробили рану, повезли його до лікарні, йому там розрізали цю обручку і зшили все. Ми ще знайшли йому антибіотиків. Ось такий громадянин Голландії, який відмовився виїжджати з Чернігова. Цікавий персонаж, насправді дуже веселий. У нього відірваний палець, а він сидить, щось розказує, сміється... Не з похлихливих зовсім цей голландець виявився.

Чотири виїзди було 17 березня. Це таке гнітюче відчуття, коли ти їдеш по центральному проспекту, а обабіч, зліва і справа, лежать убиті люди. Уже їм нічим не допоможеш. Підходиш: пульсу немає, все. Вони просто вбиті. Мертві. І ти шукаєш, хто там живий іще залишився...

17 числа, пам'ятаю, другою нашою пацієнткою була дівчина, десь до 20 років. Звали її Анастасія. У неї були множинні поранення ніг. Вона перебувала в шоковому стані. Один джгут уже був накладений, ще один ми доклали на ноги, поставили крапельницю, замотали її в термоковдру. Дуже велика втрата крові була. Вона вся зблідла, гіповолемічний шок у неї був (шок від втрати крові). Їй ввели морфій, я поставив крапельницю, і повезли ми її в лікарню. Привезли в другу міську, але там уже не приймали людей, просто все забито було. Повезли в третю, яка поряд. Там її прийняли. Потім вона декілька днів пробула в Чернігові, і після цього саме наші хлопці її вже доправили (ще міст був цілий) до Києва. На жаль, вона втратила ногу. Ампутували одну ногу до коліна.

Цивільні жертви

Тетяна Шишова, м. Чернігів

Ми з мамою готували сніданок, і раптом серія вибухів. Отак: ту, ту, ту... ту! І останній вибух був такий, що хитнуло будинок, а мене наче хтось штовхнув у спину. Через кілька хвилин прибіг сусід, сказав щось моєму братові, вони взяли щось... і брат крикнув, щоб приготували постіль. Їх довго не було. Я не втрималася, вдягнулася і вибігла з дому. Там було щось страшне... Люди біжать, усі нажахані. Я починаю кричати: «Де мій батько?! Тут має бути мій батько!» А вони так якось дивляться на мене... і показують за ріг магазину. Я біжу туди і бачу, що там багато людей лежить. А потім я побачила брата із сусідом – вони стояли під сусіднім будинком, і там лежав мій батько. І з того, як вони поводитись, я зрозуміла, що він уже мертвий... Час ніби завмер. Батько був такий... наче він заснув.

Ольга Гузь, м. Чернігів

Того дня ми зібралися з колегами, бо відкрили одну з баз, де можна було придбати продукти. Обійнялися, трохи постояли там і пішли до складу. Одна моя колега залишилася надворі, бо мала дещо доробити. Коли ми вже на складі відбирали продукти, то почули сильний вибух. І знову цей стан, на частку секунди, – ми живі чи ні? Живі. Але потім хтось прийшов і сказав, що тієї колежанки, яка залишилася там, де ми всі щойно стояли, вже нема. Вона не встигла добігти до приміщення, і осколок влучив їй прямісінько в серце.

Неможливо уявити той стан. До тебе не доходить, що це правда... Ми не знали, що робити. Її забрали на «швидкій», я побачила тільки, як машина від'їжджає. Мене накрила істерика, я не могла зупинитися. Не було навіть часу оплакати – треба було бігти, бо обстріл продовжувався. Я не розуміла, що відбувається, просто кричала: «Наташка, Наташка!» Їй би ще жити й жити. Тільки здала на права, вони придбали авто, дачу, мали великі плани. Вона була оптимісткою, всіх підбадьорювала, не сумнівалася в нашій перемозі. Із чоловіком вечорами ходила знімати «маячки», які «добрі люди» чіпляли, щоб ворог міг скоординувати вогонь. Смілива жінка. Я нею захоплювалася, і досі часто її згадую. Світла пам'ять!

Світлана Петренко, м. Чернігів

Окремо хочу згадати 16 березня. Наша школа розташована навпроти магазину. Він у ті дні відчинявся лише на дві-три години, навіть не щодня. І от люди стояли в черзі, і в цю чергу влучив артилерійський снаряд. Я в цей момент була у внутрішньому дворі школи, буквально в ста метрах через дорогу. Звук від вибуху був такий гучний, що ми просто впали на землю і якось доповзли до укриття. І через кілька хвилин уже почули страшні крики. В оцю

хлібну чергу прилетів снаряд, і зразу шістнадцятеро людей на місці загинуло. Люди, які змогли дістатися до укриття, прийшли до нас, і ми разом з медиками, які перебували в укритті, надавали їм першу допомогу.

Олена Потапенко, м. Чернігів

Уночі ми чули, як їздять танки. Чули авіаційні обстріли, які починалися рано-вранці. І в мене в якийсь момент почав формуватися травматичний розлад. Я почала ночами кричати. Я дуже боялася. Не смерті, а того, що нас тут засипле, і я буду в п'їтьмі помирати, може, не одну годину. І навряд чи мене зразу відкопають, навряд чи взагалі нас усіх швидко відкопають. І я боялася, що буду лежати серед трупів, у темряві, без повітря. Тому я вночі часто кричала, і мене будив хтось, хто лежав поряд, щоб я затихла.

Вже коли росіяни відійшли, я вирішила: Бог його знає, коли ми ще будемо публікувати мартиролог по загиблих, тому сходжу на Ялівщину і відзняму всі поховання, які зможу. Я фотографувала їх у моменті, щоб розуміти справжню картину. Вражали сім'ї, поховані гуртом. Коли там п'ятеро лежать з одним прізвисьмом поряд – ти розумієш, що вся сім'я загинула. Дитячі могили. Там були зовсім маленькі діти.

Олександр Бондар, м. Чернігів

Зранку 17 березня росіяни вдарили касетними боєприпасами по центру Чернігова. Це був один з найстрашніших, певно, днів. Ми виходимо на вулицю і розуміємо, що щось сталося дуже недобре. Крики з усіх боків... Першим ми побачили дідуся, що лежав під деревом. Він не був поранений, у нього стався серцевий напад. Ми довели його в лікарню біля дитячої клініки. Там на парасеті лежали десятки людей. Їх звозили туди, зносили. І ми стали надавати допомогу просто там.

Як було. «Орлан» пролетів якраз над обласною лікарнею. Він побачив там чотири черги. Це була черга за хлібом, черга в Центрі переливання крові, за водою, черга за медикаментами і ще не пам'ятаю за чим. І саме туди через 15 хвилин прилетіли касетні бомби. Тобто вони цілеспрямовано били по скупченнях цивільного населення, це факт. Жодних військових об'єктів там не було.

Я не знаю, як порахувати непрямі втрати: від хвороб, голоду тощо, але вони теж дуже великі. Їх же ніхто не рахував по факту. І це велика проблема. Я думаю, що таких втрат не менше, а то й у декілька разів більше, ніж тих, яких зазнали цивільні жителі під час обстрілів.

Діти

Ольга Гузь, м. Чернігів

Я не знаю, як пережила все це моя дитина. У мене дуже сміливий хлопчик. Він весь час зберігав спокій. Можливо, тримав усе це в собі. Він примудрявся навіть мене заспокоювати, ніколи не показував, що йому страшно. Коли сиділи в погребі, він займався тим, що подумки обчислював приклади на множення двозначних чисел, які ми йому задавали. Я йому за це дуже вдячна. Не знаю, як усе пережите відіб'ється на його психіці в майбутньому. Сподіваюся, це залишиться для нього просто спогадом.

Можливо, сьогодні він не все розуміє, але сподіваюся, згодом усвідомить, які ми щасливці, що вижили. Не всім це вдалося. Є сім'ї, які втратили когось із рідних, і такі, яких взагалі не стало. І ми просто маємо кожного дня дякувати Богу, що залишилися живі, цінувати кожну мить і молитися за тих людей, яким не так поталанило. Сподіваюся, вони в раю... Чому так сталося, не розумію. Чому вони повинні були піти? У цій безглуздії... безглуздії війні! Кому все це потрібно? Хай горять у пеклі ті, кому все це потрібно!

Людмила Негода, м. Городня

Коли сюди вже заходили російські війська, масово рухалася техніка, все гуділо, дрижала земля... І, зрозуміло, що від батьків, дідуся, бабусі передавався той стан дітям. Ми не могли поводитись зовсім тверезо і обдумано в такій ситуації. Постійно в душі все так переверталось... Діти це все сприймали, як певні удари, на себе. І увага стала надмірна до них, бо ж весь час хочеш його обняти, хочеш коло нього побути, за руки тримаєш... І це їх навіть трішечки лякало, тому що бачили, що всі їх оберігають і просто не відпускають від себе, навіть у власному будинку в іншу кімнату.

Ми зразу прийняли рішення, що діти мають про це все знати. Можливо, не в такій формі, як дорослі. Ми намагалися при дітях висловлюватись м'якше, але обговорювали всі ситуації, щоб вони розуміли наш стан, усвідомлювали, що зараз відбувається, що, можливо, буде далі й таке інше.

Олена Потапенко, м. Чернігів

Найактивнішими в нашому укрітті були діти. Хтось приніс ноутбук, хтось просто гасав поміж ногами, хтось сміявся... І мене це тримало на плаву. Якщо вони не втрачають якоїсь певної міри адекватності – то і в мене немає на це права. Немає права якимось негативно реагувати. Діти терплять, отже, і я можу.

Всім дітям сказали, що це війна, ніхто нічого не вигадував, говорили як є. Підлітки реагували як підлітки. Нігілізм, бравада... Сміялися, жартували.

В укритті у 12-й школі, щоб не нудились, старших залучали до якихось простих справ. І вони з радістю включалися, сміялись, веселилися часом. Сміх взагалі дуже рятував. І за весь час перебування в укритті я не пам'ятаю, щоб діти плакали, окрім немовлят, звісно. А я один раз заплакала – коли прийшов чоловік із сусіднього будинку і приніс коробку з-під взуття з маленькими іграшками. Сказав: «Моя дружина плете іграшки гачком, роздайте вашим дітям в укритті».

Світлана Петренко, м. Чернігів

У нас збереглися щоденники, які вели діти, що перебували у нас в укритті. Двадцять четверте нуль другого двадцять другого: «Початок війни. Удари по аеропортах почалися о п'ятій нуль нуль – п'ятій сорок. Пізніше в Чернігові завилла сирена, потім трішки все вгамувалося. Ми намагалися вибратися з Чернігова до Пісків, нас розвернули, і ми поїхали додому. Коли приїхали, було чути постріли танків, імовірно, біля «Епіцентру». Я пішов подивитися, чи шкільний тир відчинений. Нам дуже пощастило, коли я зрозумів, що він відчинений і в нього пускають людей. Ми одразу прийшли туди, забрали всі потрібні речі. Я подзвонив другу – і невдовзі ми були у сховищі». Важко це читати. Ці зошити діти використовували на уроках математики, а потім вони стали щоденниками війни. Діти швидко подорослішали й іноді у свої шістнадцять-сімнадцять років були сміливішими, ніж дорослі чоловіки.

Я їм давала якесь завдання – не встигала відвернутися, а вони вже виконували. Таке завзяття, такий от дух бойовий і розуміння того, що від них теж багато чого залежить. І від тих хлоп'ят, які бешкетували в школі... там... не знаю... обмальовували парти, майже нічого не залишилося. Вони стали вмиль чоловіками.

Валентина Плотникова, м. Городня

Наші діти – це абсолютно нове покоління, у позиції якого я впевнена. Я завжди намагалася бути з ними відвертою і в розмовах оперувати історичними фактами, які примушують думати, аналізувати і таким чином розвивати критичне мислення. Ми майже ніколи не користуємося підручниками в старших класах, тільки першоджерелами. Розглядаємо різні варіанти, різні версії, бо суспільство строкате, воно було і буде таким. Важливо робити висновки і не повторювати помилок. І я вірю в це покоління – воно здатне на великі вчинки. Маючи можливість виїхати за кордон навчатися, фактично всі учні того класу, де я викладала, залишилися в Україні й пов'язують свою долю, своє майбутнє з Україною.

Виїзд з оточення

Ольга Гузь, м. Чернігів

Коли бої вже наблизилися до нашого району, почалися мінометні обстріли... Багато знайомих уже виїхали. У нас була дилема: виїжджати чи ні. Бо ж були сім'ї, які намагалися виїхати, і їх уже нема. На виїзді творилися жахливі речі – вони просто розстрілювали сім'ї з дітками. І ти малюєш собі цю картинку... Але тут також постійно тривога, щохвилини бомблять, і ти весь час або в льосі, або під столом, або трясешся. І все зважаєш, зважаєш... Це при тому, що ти вже втратив можливість адекватно мислити.

Діна Вонг, м. Чернігів

Я збиралася сидіти в Чернігові до останнього. Думала, що в разі чого можу бути корисною як журналістка. А мама почала дуже сильно нервувати і знайшла людей, які вивозили із Чернігова до Куликівки. За першим разом виїхати не вдалося: ті люди зателефонували, сказали, що їхати ніхто не буде, бо там відбуваються якісь бойові дії. Потім уже стало відомо, що тоді росіяни розстріляли жінку, яка виїжджала, здається, до Корюківки. І вже 15 березня я зателефонувала цим людям. Забрала ще свою подругу та її чоловіка. Можливо, якби не вони, я б сказала, що мені не вдалося евакуюватися, і залишилася, але тоді на мені вже була відповідальність за життя інших людей.

Тетяна Шишова, м. Чернігів

Ми не знали, що станеться, коли ми ступимо наступний крок. Що буде з нами через годину, через день. Але ми були в надії, у сподіванні, що нам допоможуть. Я дуже вірила, що нам допоможуть.

Ми перейшли через міст. Він був замінований з двох боків – у шаховому порядку були викладені протитанкові міни. Ми перейшли через міст і побачили купу людей під деревами, які очікували на волонтерів, що мали приїхати і забрати їх. Там були поранені, люди з дітьми, люди з домашніми тваринами – із пташками у клітках, котами, собаками.

І коли ми чекали, то побачили, як над нами дуже повільно кружляє російський літак – дуже низько. Ми так усі злякалися! Люди кинулися врозтіч. Я прилипла до дерева, а потім дивлюся – де мама? Роззираюся і бачу, що всі розбіглися, а вона стоїть. Така розгублена, закутана в плед... Я поки забирала маму, той літак полетів. Потім підійшли чи то військові, чи ТрО. Вони були спокійні. Розказували нам, які варіанти дій можливі, куди нам можна податися. І вони м'яко, але твердо наголошували, що треба йти далі. Багато хто залишився чекати автобус. Але я зрозуміла, що перебувати там теж небезпечно.

Тож ми з мамою зібрали свої речі... Мама запевнила мене, що пройде ці вісім кілометрів. Каже: «Ну що ж, будемо відпочивати, потихеньку йти...»

Коли ми йшли битим шляхом до найближчого села, біля нас зупинився автомобіль. З нього вискочили двоє чоловіків, схопили наші речі й стали пхати їх у машину. Ми злякалися – думали, що нас грабують, і почали вператися. Вони нам тоді: «Ви хочете бути вбитими?! Ми думали вас відвезти». Тоді ми сіли в ту машину, і вони повезли нас.

Олександр Бондар, м. Чернігів

Так сталося, що в той день, коли я зібрався вивозити родину, ми мали їхати на Київ. Ну, треба було у справах скататися. Я думав: «Ми якраз їх заберемо, з'їздимо на Київ і ввечері повернемося». Але в ту ніч був знищений міст. Ми приїхали – а моста немає. Ну, в «швидкої» все-таки є свої привілеї: куди не пускали цивільні машини, нас пускали. Ми хотіли прорватися через пішохідний міст, але потрапили там під мінометний обстріл. І люди, які першими тоді переходили міст, загинули. Ми туди просто не встигли заїхати, тому залишилися живими.

Не змогли ми вибратися з міста тоді. А один із наших хлопців, який був на тому боці й не зміг потрапити до міста, справді героїчно вчинив: зумів проскочити між нашими позиціями і позиціями росіян, які були там у п'яти кілометрах одна від одної, забрав дівчат і вивіз їх уже на Західну Україну. Ми залишилися тут.

Максим Щербина, м. Чернігів

І ось пригадую, коли я вивозив дружину свою – це таке було вольове рішення, емоційне насправді, напружене. Бо я знав, що не можу залишати своїх воїнів. Але так сталося, що зранку о шостій годині знайомі батька виїжджали, і це стало такою додатковою мотивацією. Ми просто сіли в машину, забрали дітей і поїхали.

І я пригадую ці черги, коли ми виїжджали з Чернігова... Їдемо, виїжджаємо цими польовими дорогами, тому що дорога на Куликівку, а на Куликівку поворот через Количівку вже тоді контролювався російськими військами, хоча їх там не було, там була сіра зона. Але ж артилерія їхня діставала туди, тому військові не пускали нас, і ми їхали через Куликівку полями. Їдемо... Ці хвостовики, нерозірвані частини снарядів, ракет РСЗ, «градів», поле все посічене... І я бачу це все і уявляю собі, що тут відбувалося. Там було реально пекло – але ж хлопці вистояли! Ми доїхали до Куликівки, потім до Києва, з Києва вже виїхали до родичів, у безпечне місце. Я розумів, що хоча дружина була вагітна, але ж треба було комусь і тут працювати... І я все-таки зібрався повертатися в Чернігів.

Родинні стосунки

Ольга Гузь, м. Чернігів

Найважче – це роз'єднатися з родиною. Я постійно хапала дитину, хапала чоловіка. У мене була паніка, навіть коли ми були просто в різних кімнатах. Була така думка: якщо помирати, то всім разом. Я вірю в потойбіччя, і якщо переходити в інший світ – то разом. Ну і, звісно, найстрашніше було отримувати якісь звістки про знайомих. Кожного ранку – переклички в усіх групах: «Я живий... Я жива...» Ти на цьому і тримався. Про це тільки й думав – щоб усі були живі й здорові. Вже жив по інерції, просто бо треба було жити.

Я дуже вдячна чоловікові, що він мене привіз до своєї родини, бо коли ми були самі, було важче емоційно. Гуртом воно якось легше переживалося. Один одного підбадьорювали, займались якимись буденними справами, стояли в чергах за продуктами. Води вже не було, тому ми брали бідони і їздили з чоловіком по чергах, де можна було її набрати. Чоловік трохи заспокоював себе тим, що ми залишилися, щоб не покидати батьків самих. Казав мені: «Бачиш, ми хоч маємо змогу їм допомагати».

Тетяна Шишова, м. Чернігів

У усіх є родичі в Чернігівській області, в різних районах. І ці родичі присилали нам інформацію про переміщення ворожих військ, і всі, хто мав таку можливість, намагався передати її нашим захисникам. Спочатку писали в домовий чат, потім, коли вже з'ясували, хто має відповідні зв'язки, стали надсилати цю інформацію певним людям.

Горе дуже об'єднало людей. Ми почали більше спілкуватися, але не знали, що нам робити, як вийти із цієї кризової ситуації, як уберегтися. Не знали, як покинути місто, чи варто його покидати. Офіційні джерела говорили, що «зелених коридорів» немає, що ми дуже ризикуємо, коли залишаємо місто. Була інформація від наших знайомих, що їхніх знайомих, які намагалися виїхати з міста, російські військові знищили. Тому ми боялися виїжджати. Ми не знали, що нам робити, як діяти, куди податися. Ми знали, що ми в оточенні, і єдине, що ми могли, – це берегти одне одного.

Ірина Чаус, м. Чернігів

Згадую свою бабусю столітню, Мурашко Олександрю Василівну, нині вже покійну. Вона як людина, яка пережила вже одну війну, не могла повірити, що це все відбувається насправді. Їй було дуже тяжко в її віці. Під час цих бомбардувань вона не мала змоги навіть спуститися в підвал. Один раз бабуса спустилася, та без опалення дуже змерзла і сказала: «Більше не піду. Я вже свій вік віджила. Якщо Господь мене прибере, то вже нічого страшно-

го». Вона була віруюча людина і майже під час кожної повітряної тривоги молилася вголос. Ми з підвалу чули її молитви, і вони теж нас підтримували... Хотілося сподіватися, що оця якась вища сила, воля Бога, захистить нас від усіх жахів.

Людмила Негода, м. Городня

Мабуть, найстрашніший період був, коли не було зв'язку, коли не було світла. Оце було найгірше. Тому що, по-перше, інформаційний вакуум повний. Ти не знаєш, що діється, не знаєш, чи просунулись війська далі, що з Україною, що з твоїми рідними. Це було просто... Сказати, що жах, – нічого не сказати. Якщо до цього телефон був... не знаю... другорядним якимось предметом, який ти не брав до рук практично, то тоді кожную хвилину, кожні 30 секунд ти перевіряв зв'язок, перевіряв інтернет, якого не було. Через деякий час... я не знаю, чи доба пройшла, чи більше... люди почали розказувати, що є місця, де все-таки зв'язок трішечки ловиться. Ми шукали старі кнопкові телефони, які чомусь краще ловили, їздили в ті місця, щоб хоч на хвилинку додзвонитись, дізнатися, що і як. Ці розмови були дуже короткі: «Ми живі. Що там? Як ви?» І ми вже знали трохи про те, що відбувалося в країні.

Олександр Бондарев, м. Чернігів

Найважче – це думки про рідних, як вони там. Бо це ж не те, що ти пішов, відстояв там чи відсидів на спостережному пункті або ще десь і пішов додому. Ні, у нас же казармовий режим був, ми залишалися на своїх місцях усі ці, умовно кажучи, 40 днів, коли Чернігів оборонявся. І всі ці дні ти думаєш тільки про близьких. Коли запитують, чи страшно на позиціях було... Так, авжеж, страшно, але є інший страх, сильніший у сто разів, який витісняє і цей страх, що тебе там можуть убити абощо. Це страх за рідних: чи живі вони, чи все з ними добре. І починаєш думати: «Мої живуть за вулицею Рокосовського (тепер проспект Левка Лук'яненка), значить, уже вороги пройдуть тільки через мій труп цією вулицею». І такі думки були в голові. Тобто оцей от страх за близьких – найбільший, і він витісняв усі інші страхи.

Про росіян

Тетяна Шишова, м. Чернігів

Я знаю, що вони довго готувалися до цього. Я спілкувалася з росіянами і знала, що вони вважають нас ворогами. Вони сприймали нас як недостатньо сильну націю, недостатньо самостійну, і вони вважали, що мають право вказувати, що нам робити. Із самого дитинства я знаю, що означає мати справу з росіянами. Бабуся розповідала і про Голодомор, який пережила наша родина, і про терор. Від Москви не варто чекати нічого доброго. А от маніпуляції, зло, насильство – так, це їхнє.

...А тепер я зрозуміла, що так, вони мають право на існування, їхня культура, їхнє мистецтво, але ми мусимо забрати своє, те, що вони привласнили. І треба, як би дивно це не звучало, треба розробити якийсь механізм, який вплине на них і відкриє їм очі на те, що вони роблять.

Я вважаю, що після перемоги України потрібна буде перемога над Росією всієї світової спільноти. Я не знаю, як це зробити, але треба донести до росіян усю правду, насамперед про них самих, щоб вони її усвідомили і зробили висновки. А не перебували в ейфорії своєї величі.

Людмила Негода, м. Городня

Це була охорона біля міської ради. Вони під'їхали машиною, з автоматами. Я була там поряд, не сама. Люди зупинялися і вели дуже неприємний з ними діалог: намагалися їм пояснити, що їх тут ніхто не чекає, що вони тут не потрібні. Після десяти хвилин, мабуть, усіх цих розмов стало зрозуміло, що говоримо зі стіною. На будь-який наш аргумент приходив їхній, причому такий... як із методички, відрепетируваний. І посмішки такі... Ти ж не смієшся, коли з ними спілкуєшся, тобі досадно, в тебе і лютя, і страх, і всі оці емоції змішалися, не знаєш, як себе тримати. А вони абсолютно були спокійні, абсолютно, ще й підсміювалися. Я зрозуміла, що вони насміхалися, вони просто приїхали виконувати якесь своє завдання, їм було до нас, до наших переживань абсолютно байдуже.

Світлана Петренко, м. Чернігів

Я з чотирнадцятого року не спілкуюся зі своїми родичами, які залишилися в Росії. Я вважаю, що їх у мене немає, нехай як хочуть, так і живуть. Я їм сказала, що раптом я дізнаюся, що ваші... я не знаю, хто – сини, онуки – пішли воювати в Україну, не очікуйте від мене жодних слів, крім прокляття.

Я, чесно, хочу із себе виплюнути все російське. Я закінчила російськомовну школу. Чернігів довгий час був російськомовним містом. Зараз дуже приємно, що все більше ми чуємо українську мову. Я завжди раніше, коли

приїжджала зі Львова, була така: «Хочу розмовляти українською». Та мене вистачало на тиждень, а потім, хоч-не-хоч, переходили на російську. Зараз хочеться виплюнути із себе все російське, максимально, наскільки це можливо.

Тетяна Григоренко, с. Ільмівка

Спочатку вони вільно так поводитися, навіть деяких людей питали: «Вас хтось ображає?» Звісно, люди ж на своїй землі, ніхто їх не ображав, ніхто нікого не боявся, поки вони не прийшли. Люди боялися виходити з ними на контакт.

Ми завжди тримали свої двори і село загалом у чистоті. Українці – це такі люди, які завжди прагнуть кращого. А про них що можна сказати... Де їли, все покинули. Усе настільки загнило... Маленьке мальовниче село на кордоні геть змінилося. Те, що ми спостерігали... Я не можу сказати, що в цих людей є якість виховання. Вони здебільшого стояли в центрі села і там за собою таке свинство залишили: матраци, нижня білизна, залишки їжі – все це просто такими купами валялося. І вони в цьому всьому жили, вони там їли, спали... Ходили по четверо вулицями, там, де не було техніки. Вони ходили з автоматами й оглядали все. Я бачила їх через вікно, це були молоді хлопці років вісімнадцяти-двадцяти.

Петро Верхуша, м. Городня

Ми на третій день окупації йшли з дружиною повз поліцію. Якраз там орки виламували двері, щоб зробити собі штабне приміщення. Городні пощастило в тому, що це були перші окупанти, які не були націлені на звірства. І друге – те, що тут їх був невеликий контингент, основним завданням якого було направляти свої колони в потрібному напрямку, тому вони на населення не звертали уваги. Навіть на приміщенні поліції, де вони дислокувалися, висів український прапор, і провисів до кінця окупації. Так само і на міській раді наш прапор був увесь час.

...Вони приходили на хлібзавод, брали хліб, скільки їм було треба, пограбували магазин у центрі міста, автозаправну станцію при виїзді з Городні, розгромили всю техніку, що була у приміщенні поліції...

Визволення

Ольга Гузь, м. Чернігів

З тими людьми, які залишилися в місті, ми весь час тримали зв'язок, якимось одне одного підбадьорювали. Ми сподівалися до останнього, що місто вистоїть, але ця надія день у день танула... Відганяли від себе погані думки, просто молилися, слухали кожного ранку Чауса. Ось такі, здавалось би, прості речі, але вони тоді мотивували жити. Все що залишалося, – жити й не опускати рук.

І таким дивом здалося, коли оголосили, що ворога відігнали. Ми ще день не могли в це повірити. Дивилися у вікно на те, як їх гнали звідси копняками. Коли вони до нас проривалися і їх відганяли, це було одне відчуття – відчуття страху. Та коли ми бачили, що їх женуть від нас, це вже було зовсім інше – таке піднесення... Ми дуже раділи. Хоча невідомо було – раптом вони знову попхаються?..

Людмила Негода, м. Городня

Ми були дуже раді, коли вже зайшла перша наша техніка, наші хлопці. І в той момент, коли вони зайшли, ми видихнули. Видихнули вперше за весь час окупації. Коли вже почали йти наші, перше, що ми перевіряли, – прапори. І форму іншу побачили. Я не знаю, чому у своєму житті ми могли радіти більше, ніж оцьому. Це можна прирівняти до таких знакових життєвих подій як народження дітей. Тому що такої радості, тим більше за такий тривалий період горя і страшної біди, ми доти не відчували.

Перше бажання було чимось допомогти нашим хлопцям, хоча це вони хотіли нам допомогти. У всіх у нас було таке взаємне бажання. Вони не дуже й голодні були, можливо, оті хлопці, але вони розуміли, що нам хочеться якимось виявити свою вдячність. Вони брали все, хто що давав. Ми і картопельку їм варили, і сало смажили, і хто що міг, а вони просто обіймали, приймали, відмовлялися. Я не знаю, як би ми інакше могли висловити свою вдячність, – обійняти, води винести... У нас просто якийсь був такий стан... не знаю навіть, як це пояснити... бажання внесок свій зробити, хоч якийсь, у те, щоби їм було легше, щоб їм було веселіше...

Валентина Плотникова, м. Городня

Я саме чергувала в школі, коли дізналася, що це сталося. Дуже шкода мені було, що я не там. Уже десь тільки на третю добу побачила наших офіцерів, які розквартирувалися тут, у центрі міста. Я підійшла і сказала, бу-квально: «Можна я вас обійму, бо я ще нікого не обіймала?» Ми посміялися... Це було щось неймовірне...

Всі, всі проявляли неймовірну людяність, і це надихало. Про це треба говорити, розповідати. І діти, які пережили це, – вони ніколи цього не забудуть. У будь-який спосіб треба зберегти те, що нас об'єднує. Ми були гідними громадянами і гідними мешканцями свого міста, яке з честю вистояло, не зламалося, витримало і вціліло. І я невимовно пишаюся тим, що живу з такими людьми.

Олена Потапенко, м. Чернігів

Це вже потім ми почали плакати за загиблими, коли стали розповідати конкретно, хто загинув, за яких обставин. Це був такий травматичний досвід, особливо коли мова про знайомих, і ти знав цих людей, і тобі так страшно і боляче... Але то вже було потім. Момент, коли росіяни пішли, – це було неймовірне щастя.

Бачила багато щасливих людей. Їх особливо було помітно після деблокади. Вони зазвичай кучкувалися на зупинках. От якщо сидиш, бачиш: людина сама собі усміхається – от це стопроцентно «наш клієнт». Це люди, які не виїжджали. І радіють сонечку, деревам, вітерцю, тому, що квіти цвітуть, – оце з виразу обличчя було одразу видно.

Я навіть запостила свій автобусний квиток, коли автобуси пустили. Я його сфотографувала і виклала у фейсбук, а потім його запостило автобусне управління. Тому що це було таке диво дивне: у нас їздить автобус, та ще й у ньому можна розплатитися картою! А от ті, хто скаржився на поганий графік, – це стовідсотково люди, які просто звідси виїжджали і не знали, як тут було.

Андрій Богдан, м. Городня

Коли я зранку піднявся і взяв, що їх немає... Я ніколи не думав, що можна так гостро переживати відчуття «вільно дихати». А воно є в душі. Ти прокинувся. Ти вільний. Ти знаєш, що до тебе сьогодні вже ніхто не прийде, не буде ставити незручні запитання, провокувати і чекати, що ти можеш у чомусь помилитись... Це таке величезне полегшення. І піднесення. Була ще така гордість за наших...

Дай Бог нам усім перемоги, щоб стали ми вільними. А потім треба все-таки нам усім змінюватись і будувати Україну – ту, про яку ми мріємо, за яку наші люди гинуть, і солдати, і цивільні. Ми маємо нашим дітям побудувати цивілізовану державу з власною культурою, толерантну, з працьовитими людьми, тому що нам природа все дала на нашій неньці Україні. Ми маємо все, щоб наступні покоління жили у вільній заможній країні.

Повернення

Світлана Петренко, м. Чернігів

Хотілося всіх обійняти. От перша думка і перше бажання, коли ти бачиш людину, якої не бачила впродовж довгого часу – чи вони виїжджали, чи ви не зустрічалися з якихось інших причин, – хотілося просто обійняти. Навіть слова були не потрібні – хотілося теплоти й турботи. І, знову ж таки, допомогти чимось людям, якщо можеш.

Після деблокади у Чернігів приїхало дуже багато переселенців – із південних областей, із тих районів Чернігівської області, які й сьогодні продовжують обстрілювати. І зрозуміло, що я не можу забезпечити людей усім, але невеличка допомога: комусь знайти простирadlo, комусь щось із одягу, комусь дитяче ліжечко, комусь... я не знаю... каремат, каску, спальник... Це давало таке внутрішнє відчуття, що день прожитий не даремно.

Тетяна Шишова, м. Чернігів

Коли ми повернулися, ми поїхали шукати, де поховали батька. Ми досі не наважилися ексгумувати тіло, тому що це має відбуватися в присутності рідних, а ми не можемо знайти в собі сили бути присутніми при цьому.

Після того як ми повернулися в Чернігів, ми почали боротися з наслідками. На роботі розбирали завали, садили городи, ремонтували будинки, ділилися одягом, посудом із тими, хто все втратив. Ми дуже вдячні, що нам надали гуманітарну допомогу. Коли ми приїхали, в магазинах іще нічого не було.

Я дуже сподіваюся, що ми оговтаємося від цього. І що все ж ми зробимо висновки, хоча їх треба було зробити ще в 2014 році. Що ми більше не будемо повторювати своїх помилок, наступати на ті самі граблі. А наша сім'я вчиться жити без батька. Ми ще не звикли до цього. Він нам постійно потрібен.

Україна має перемогти. Якщо Україна переможе, ми всі отримаємо якісь ресурси для того, щоб будувати щось нове, інше. А зараз ми маємо тримати те, що в нас є. Триматися за це і чепати з цього силу. І боротися.

Валентина Плотникова, м. Городня

Як показала війна, життя творять не стіни, а люди в цих стінах. І тому якщо раніше, ще до початку повномасштабного вторгнення, тримали стіни, тримало оте все, що було нажито, кожна річ, навіть якщо це якась дрібничка, але вона пов'язана з якимись емоціями, приємними переживаннями... тримали могили батьків, то потім... Коли я після того, як нас звільнили, виїздила, щоб допомогти невістці, в Польщу, я зрозуміла, що не можу жити за кордоном. Весь час ніби такий тупий біль у серці. Дуже важко. Невимовно хотілося просто бути в Україні. Байдууже, де саме, в якому місці, але бути в Україні.

І коли я поверталася... Ми тільки перетнули кордон – і наче крига розтанула якась. Хоч там добре було, поляки приймали неймовірно. Я їм дуже вдячна. Ділилися всім, ладні були допомогти чим завгодно. На кожному кроці пропонували допомогу. Як з'ясувалося, не в той бік ми дивилися, не там шукали братів...

Людмила Зіневич, м. Чернігів

Я коли повернулася, мені здавалося, що все має змінитися, має змінитися ставлення до всього російського, до російської культури, мови. На жаль, я не побачила суттєвих змін. Мені здавалося, що люди цю шкуру російську зірвуть із себе й спалять. Ні, цього не сталося. Та в мене немає ілюзій, що от закінчиться російсько-українська війна, і в нас настане «благоденствіє». «Благоденствія» не буде, буде дуже складний процес внутрішньої боротьби за українську Україну. Оскільки їхня агентура працює всюди – і в Європі, і тут вона надзвичайно потужна, серйозні зміни неможливі без певних зусиль. Нам потрібні пасіонарії, люди з українським світоглядом, з європейськими цінностями, які будуватимуть усе ж таки нашу, українську Україну.

Період війни дуже важкий, а з іншого боку – це саме той час, коли люди опритомнюють, починають замислюватися над тим, хто вони і що для них є Україна. Мені здається, що ми найбільш чітко усвідомили, яка нам дорога наша Батьківщина, коли опинилися там. Звідти все в Україні здається кращим, ніж будь-де, – небо в нас синіше, земля щедріша, природа гарніша. І продукти найсмачніші, і повітря найчистіше. Ну і, безумовно, рідні люди...

Максим Добродєєв, м. Городня

Повернення... Ну, це такий контраст. Ти бачиш, як живуть люди там [у Польщі], і повертаєшся сюди, і думаєш: як так можна? Ми проїжджали Бучу, Чернігів... Це страшно. Ми ж їхали вже у вересні, і, звичайно, люди на той час багато чого встигли поприбирати. Ти їдеш, дивишся на це все, і в тебе немає слів... Але я не міг не повернутися, бо тут усе рідне. Я треную дітей, і мені хочеться їх тренувати. А там усе інше, ну, не моє... Багато чого переоцінюєш, краще розумієш, хто ти є. Мої учні – це як моя велика родина. Звісно, під час зустрічі всі раділи, обіймалися, емоції переповнювали...

Оповідачі:

Богдан Андрій, м. Городня
Бондар Олександр, м. Чернігів
Бондарев Олександр, м. Чернігів
Верхуша Петро, м. Городня
Вовк Валерій, м. Чернігів
Вонг Діна, м. Чернігів
Годун Олександр, м. Чернігів
Григоренко Тетяна, с. Ільмівка
Гузь Ольга, м. Чернігів
Добродєєв Максим, м. Городня
Желдак Дмитро, м. Городня
Жиденко Андрій, м. Чернігів
Зіневич Людмила, м. Чернігів
Литвин Олена, м. Городня

Мілашевська Олександра, м. Чернігів
Негода Людмила, м. Городня
Петренко Світлана, м. Чернігів
Плотникова Валентина, м. Городня
Потапенко Олена, м. Чернігів
Скрипко Людмила, м. Городня
Соломаха Ірина, м. Чернігів
Хонін Ігор, м. Чернігів
Чаус Ірина, м. Чернігів
Шишова Тетяна, м. Чернігів
Щербина Максим, м. Чернігів

Інтер'юери: Анжела Савченко, Валентина Плотникова, Вікторія Павленко, Катерина Литвин, Любов Потапенко, Наталя Марченко, Олена Гринь, Олена Попович, Олена Потапенко

Партнери:

Миротворча організація ПАКС (РАХ)-Нідерланди

ГО «Український центр ненасильницького спілкування і примирення «Простір Гідності»

ГО «Центр Доброчин»

Український інститут національної пам'яті

Донор: Програма МАТРА Посольства Нідерландів в Україні.